

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2019. – С. 42–47.
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2019. – pp. 42–47.
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2019.50.42-47>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.8):323.12/13

© Богдан Паска* (Івано-Франківськ)

«ПРОГРАМА УКОМУНІСТІВ» В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СЕКРЕТНОЇ СПРАВИ КДБ «БЛОК»

У статті проаналізовано хід та результати слідства КДБ щодо виявлення автора самвидавного документа «Програма укомуністів» у рамках реалізації справи групової оперативної розробки «Блок» у 1972 р. На основі матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) виділено використані працівниками КДБ методи отримання інформації про створення вказаного документа від заарештованих українських дисидентів.

Ключові слова: «Програма укомуністів», справа «Блок», Василь Рубан, український дисидентський рух, радянський режим, КДБ.

Bohdan Paska (Ivano-Frankivsk)

«THE UCOMMUNIST PROGRAM» IN THE CONTEXT OF THE KGB SECRET CASE «BLOCK» REALIZATION

Abstract. *The article analyzes the course and results of the KGB investigation of the identification of the author of the self-published document «The Ukommunist Program» in the framework of the case of block operative development “Block” in 1972. This problem has not been studied in Ukrainian historiography yet. The basis of sources is previously classified documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) concerning the case «Block».*

During the investigation, KGB officers used various methods to obtain information about the authorship of the document. There are searches on the apartments of suspects, pressure on arrested dissidents during interrogations, textual and linguistic expertise of the text of «The Ukommunist Program», eavesdropping of the prison conversations, using spies inside the jail. In the spring of 1972, charges of writing, storing and distributing of «The Ukommunist Program» were brought to E. Sverstiuk, V. Chornovil, D. Shumuk, I. Svitlychnyi, M. Plahotniuk, Z. Antoniuk, V. Stus. In total, at least 17 people were suspected of being involved in the production and distribution of «The Ukommunist Program», ten of which belonged to the Kiev dissident cell and seven to the Lviv one. Due to controversial statements of imprisoned dissidents, their refusal to give testimony the efforts of the KGB workers in January–August 1972 were unsuccessful. Only nine months after the first discovery of a copy of «The Ukommunist Program», KGB officers were able to detect and crack down on its author, writer Vasyl Ruban. After his arrest, he flatly refused to cooperate with the investigation, did not answer questions from the KGB officers during interrogations, did not sign any protocols. The Soviet leadership decided to violence with the author of «The Ukommunist Program» by using psychiatric repression.

The author of the article concludes that identifying dissidents involved in the production and distribution of the Communist Program was one of the key tasks of the KGB of the Ukrainian SSR in 1972.

Keywords: «The Ukommunist Program», the case «Block», Vasyl Ruban, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, KGB.

* к.і.н., провідний фахівець Інституту історії, етнології і археології Карпат факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

PhD in History, Leading Specialist of the Institute of History, Ethnology and Archeology of the Carpathians, Faculty of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.
orcid.org/0000-0002-5452-5254
E-mail: paskabogdan@i.ua

У січні 1972 р. було проведено спецоперацію КДБ в рамках реалізації справи групової розробки «Блок» щодо арешту ключових лідерів українського дисидентського руху, а саме середовища шістдесятницького правозахисту. Зокрема, було заарештовано Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Василя Стуса, Миколу Плахотнюка, Зіновія Антонюка, Леоніда Плюща, Данила Шумука, В'ячеслава Чорновола, Ірину Калинець, Івана Геля, Михайла Осадчого та ін. Під час обшуку на квартирі Є. Сверстюка у м. Київ 12 січня 1972 р. було виявлено та вилучено документ під назвою «Програма укомуністів (Української національної комуністичної партії)». Слідство щодо встановлення та розшуку автора цього документа за вказівками вищого партійного керівництва УРСР тривало протягом усього 1972 року і становило вагомий частину репресивних дій КДБ за справою «Блок».

Предметом пропонованого дослідження є хід та результати слідства КДБ щодо виявлення автора та розповсюджувачів самвидавного документа «Програма укомуністів» у рамках реалізації справи групової оперативної розробки «Блок» проти українських дисидентів. Ця проблема ще не отримала комплексного дослідження в українській історіографії. Окремі її аспекти розкрито у працях А. Русначенка, Т. Лутчина, Я. Секо¹. Основою джерельної бази є документи ф. 16 ГДА СБУ, які стосуються справи «Блок».

«Програма укомуністів» була досить обширним документом загальним обсягом 77 сторінок, що складався із вступу та шести розділів. У ньому подано аналіз історичного минулого України з особливим акцентом на подіях Української революції початку ХХ ст., наголошено на несправедливості сучасного автору становища в Україні через посилення русифікації та «панування російського націоналізму в СРСР». За словами автора «Програми укомуністів», новостворена «Українська національна комуністична партія» єдиним шляхом вирішення національного питання в Україні бачила вихід України із СРСР через застосування ст. 14 Конституції УРСР. При цьому визнавалася необхідність збереження в Україні комуністичного устрою, наголошувалося на спадкоємності ідеології від українських націонал-комуністів періоду Української революції. Метою діяльності «укомуністів» проголошувалося «самостійна соціалістична Україна в союзі з країнами соціалістичного табору»².

На думку кадебістів, наявність такої програми свідчила про створення українськими дисидентами на початку 1970-х рр. підпільної партії чи організації. Якби це твердження виявилось правдою, це б значно полегшило розправу режиму над лідерами руху спротиву, адже такі дії підпадали під дію ст. 64 Кримінального кодексу УРСР «Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів», а в окремих випадках також ст. 56 «Зрада Батьківщини». Тому встановлення автора та осіб, причетних до створення та поширення «Програми укомуністів», було одним із першочергових завдань КДБ при РМ УРСР у 1972 р. Зокрема, у доповідній записці КДБ від 5 лютого 1972 р. говорилося, що з цього питання розроблено та здійснюється план оперативно-слідчих дій. Оскільки Є. Сверстюк під час допитів навідріз відмовився давати будь-які свідчення про «Програму укомуністів» та її автора, на початку лютого 1972 р. було проведено ряд повторних обшуків у київських дисидентів І. Світличного, В. Стуса, З. Антонюка, О. Сергієнка, І. Дзюби та самого Є. Сверстюка. Метою обшуків було знайдення доказів можливої причетності вказаних осіб до виготовлення «Програми укомуністів»³. У середині лютого повторний обшук з аналогічною метою було проведено на квартирі заарештованого науковця Л. Селезненка у Києві⁴. Це свідчить про те, що на першому етапі слідства кадебісти вважали цей документ продуктом саме київського середовища шістдесятницького правозахисту. Під час обшуків було вилучено чимало «політично шкідливих» текстів, чорновиків, книг дореволюційного видання, а у З. Антонюка знайшли фотоплівку із текстом документів програмного характеру Української комуністичної партії (боротьбистів), яка існувала в 1919–1920 рр. Проводилися дослідження вилучених матеріалів з метою визначення їх можливого використання при створенні «Програми укомуністів»⁵.

Під час текстологічного вивчення документа 15 лютого 1972 р. було встановлено, що під час його написання використовувалися праці М. Грушевського, В. Винниченка, книги із середовища української еміграції, матеріали самвидаву. Також виявлено деякі лексичні та стильові збіги між «Програмою укомуністів» та працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁶. Іван Світличний під час допиту щодо «Програми укомуністів» заявив, що не має відношення до її написання та розповсюдження. Водночас Л. Селезненко, який змушений був піти на співпрацю зі слідством, висловив припущення, що вірогідними авторами документа могли б бути В. Чорновіл у Львові та І. Світличний у Києві, оскільки вони протягом декількох років висловлювали його основні ідеї під

час розмов⁷. Зрештою, станом на березень-квітень 1972 р. звинувачення у написанні, зберіганні та поширенні «Програми укомуністів» були висунуті заарештованим Є. Сверстюку, В. Чорноволу, Д. Шумуку, І. Світличному, М. Плахотнюку, З. Антонюку, В. Стусу⁸.

У середині березня 1972 р. за участю експерта-філолога було здійснено порівняльний аналіз «Програми укомуністів» та матеріалів В. Чорновола, за результатами якого працівники КДБ зробили висновок про те, що вірогідним автором документа є саме львівський журналіст. Висловлювалися припущення про причетність до створення програми М. Осадчого та І. Геля, які також були активними учасниками львівського дисидентського осередку⁹. Наприкінці квітня 1972 р. в результаті використання камерних агентів кадебістам вдалося отримати інформацію від В. Чорновола про створення та існування програми руху антирежимного спротиву в середовищі львівських дисидентів. У розмові із прихованим агентом КДБ журналіст розповів про те, що після звільнення з ув'язнення М. Гориня, орієнтовно у вересні – грудні 1971 р., у них була важлива зустріч. У її ході дисиденти «...намітили програму, яка би передбачала право нації і носила б марксистсько-ленінське обґрунтування». Вказана програма передбачала також захист осіб, яких було притягнуто до відповідальності за політичні злочини. Через особистий конфлікт між В. Чорноволом та І. Світличним документ потрапив до київського дисидентського осередку тільки за посередництва М. Гориня. Після ознайомлення з програмою І. Світличний заявив, що вона, на його думку, занадто заполітизована. У свою чергу В. Чорновіл вказав на те, що «...потрібно було ще більш різко написати ту частину, де мова йшла про захист політичних в'язнів»¹⁰. Як бачимо, розходження між І. Світличним та В. Чорноволом стосувалися необхідності продовження інтенсивного протистояння із системою та були яскравим втіленням розколу руху спротиву на помірковане крило та прихильників більш активних методів боротьби.

Ймовірно, під час камерної розмови В. Чорновіл не говорив про «Програму укомуністів», оскільки вона все-таки була продуктом київського дисидентського середовища. Однак, слова журналіста свідчать про намагання львівського гуртка створити власну неофіційну програму дій, яка носила досить радикальний характер. Проте у контексті розгортання справи «Блок» працівники КДБ зробили хибний висновок що до того, що В. Чорновіл говорив саме про «Програму укомуністів». Його твердження підтверджували припущення кадебістів про те, що цей документ було створено саме у львівському дисидентському осередку. Зрештою, у доповідній записці на адресу ЦК КПУ та РМ УРСР від 4 травня 1972 р. очільник республіканського КДБ В. Федорчук робив висновок про те, що найбільш вірогідними авторами і поширювачами «Програми укомуністів», як і журналу «Український вісник», були «львів'яни» В. Чорновіл, І. Гель, М. Косів та Я. Кендзьор¹¹.

Розправа над українськими дисидентами за справою «Блок» контролювалася і спрямовувалася загальносоюзним КДБ. Протягом 13–26 квітня 1972 р. з матеріалами кримінальних справ на діячів українського руху спротиву у Києві та Львові ознайомила група працівників слідчого відділу КДБ при РМ СРСР. «Гості» з Москви зробили висновок про те, що наявність у дисидентів проектів програмних документів (очевидно, малася на увазі «Програма укомуністів») є вагомим свідченням того, що учасники руху спротиву намагалися «запровадити у свою ворожу діяльність організаційні начала». До першочергових і найбільш важливих завдань подальшого розгортання справи «Блок» було визначено виявлення авторів «Програми укомуністів» та встановлення кола осіб, які здійснювали видання нелегального журналу «Український вісник»¹².

Улітку 1972 р. слідство у питаннях пошуку авторів «Програми укомуністів» було дезорієнтоване через суперечливу інформацію, що надходила від різних дисидентів. Залишалось відкритим питання, продуктом діяльності якого середовища руху спротиву був документ – київського чи львівського. Зокрема, наприкінці травня 1972 р. працівники КДБ через свої джерела отримали інформацію від Н. Світличної, що автором «Програми укомуністів» був її брат Іван¹³. Відповідно до інших даних, пакет із цим документом було передано до Києва львівськими дисидентами Іриною Калинець та В. Чорноволом за посередництва В. Стуса¹⁴. Загалом у причетності до виготовлення та поширення «Програми укомуністів» підозрювалися як мінімум 17 осіб, із яких 10 належали до київського дисидентського осередку, а 7 – до львівського. При цьому офіційно на допитах більшість ув'язнених, за винятком Л. Селезенка, відмовлялися надавати відповідні свідчення або говорили про те, що вони не знайомі із такого роду документом та його авторами.

Ситуація для слідства ще більш ускладнилася після арешту 8 липня 1972 р. співробітників Інституту філософії АН УРСР Євгена Пронюка та Василя Лісового, які намагалися продовжити видання журналу «Український вісник» у Києві. У розмові із прихованим агентом КДБ в камері Є. Пронюк, який був автором програмної дисидентської статті «Стан і завдання Українського визвольного руху» (1964 р.), висловив побоювання, щоб його не звинуватили у підготовці «Програми укомуністів». Такі слова Є. Пронюка, на думку працівників КДБ, могли свідчити про його причетність до виготовлення чи поширення вказаного документа, тому прізвище науковця було додано до списку можливих його авторів¹⁵.

Тільки після залучення до слідства безпосередньо керівництва республіканського КДБ вдалося отримати перші вагомі результати. У липні 1972 р. під час розмови голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука з І. Світличним останній заявив, що йому відомий автор вилученої «Програми укомуністів». Проте прізвища ув'язнений дисидент не назвав, пославшись на те, що не хоче бути свідком у справах знайомих йому людей¹⁶. Згодом, у підслуханій кадебістами розмові із співкамерником, І. Світличний так описав своє знайомство із «Програмою укомуністів»: «Автор «Програми» прийшов із нею до мене і попросив, щоб я, як літературний критик, дав їй критичну оцінку. Прочитавши «Програму», я заявив, що вона написана дуже різко. Після цього автор з «Програмою» пішов до Дзюби. Дзюба її уважно прочитав і висловив свої міркування, і тільки після цього «Програма» потрапила до Сверстюка, де була під час обшуку виявлена і вилучена... З «Програмою» знайомилися тільки особи, яким ми довіряли»¹⁷. У такий спосіб слідчі остаточно переконалися, що автор документа є вихідцем саме із київського дисидентського середовища і є близьким знайомим І. Світличного, І. Дзюби та Є. Сверстюка.

Проте остаточно ідентифікувати особу автора «Програми укомуністів» слідчим КДБ допоміг випадок. На початку вересня 1972 р. житель Києва Я. Яворський передав у КДБ при РМ УРСР роман «Помирав уражений проліском сніг», автором якого був київський письменник і поет Василь Рубан¹⁸. Він у 1960-х рр. разом із М. Воробйовим, В. Кордуном, В. Голобородьком та ін. входив до групи поетів-символістів, від 1965 р. публікував свої поезії в періодичній пресі України. У 1967 р. був відрахований із Київського університету через участь у акціях протесту 22 травня біля пам'ятника Т. Шевченку у Києві. Наступного року був уперше заарештований за підозрою у виготовленні і розповсюдженні самвидавних листівок, проте через 3 дні звільнений за браком доказів. У 1969 р. самвидавним шляхом видав збірку своїх поезій. Був прихильником активізації протистояння із радянським режимом¹⁹.

У своєму творі «Помирав уражений проліском сніг», написаному під впливом першого арешту, В. Рубан акцентував увагу на національних утисках українського народу з боку радянської влади, наявності пригнічування української мови і традицій, проявах насильницької русифікації. Викладені у романі погляди і роздуми були співзвучними із основними ідеями «Програми укомуністів». Більше того, після відповідних досліджень та експертиз було встановлено, що роман та програма були надруковані на одній і тій самій друкарській машинці, в обидвох документах є текстові та лексико-стилістичні збіги²⁰. До того ж, В. Рубан був близьким знайомим київських дисидентів Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса та І. Дзюби.

На допиті 12 вересня 1972 р. І. Дзюба підтвердив авторство В. Рубана щодо роману «Помирав уражений проліском сніг» та під тиском кадебістів висловив припущення, що письменник є автором також і «Програми укомуністів»²¹. Зрештою, 2 жовтня 1972 р. В. Рубана було заарештовано за підозрою у «антирадянській агітації і пропаганді» (ст. 62, ч. 1 КК УРСР). Під час обшуку на його квартирі була вилучена друкарська машинка, за допомогою якої було виготовлено примірник «Програми укомуністів», вилучений раніше у Є. Сверстюка. Також кадебісти знайшли статті і виписки з книг М. Костомарова та М. Грушевського, які використовувалися під час написання згаданого документа²². Пізніше В. Рубан так пригадував момент свого затримання: «Арештували мене восени 1972-го, коли працював завклубом у Лісниках (нині село Києво-Святошинського р-ну Київської обл. – Прим. авт.). Ішов до автобуса. Дві «Волги», кадебіст вийшов і запитав: «Як доїхати до шляху?» – «Отак». Він раз – «Сідайте в машину!» Затисли на задньому сидінні... Усім – і Світличному, й Сверстюку, й Дзюбі, й мені шили ту «Програму». Мені перекваліфікували статтю з «антирадянської агітації і пропаганди» на «зраду Батьківщини». Це 56-та стаття: 15 років або розстріл»²³.

Подальша поведінка В. Рубана під час слідства була досить сміливою і безкомпромісною. Після арешту він категорично відмовився йти на співпрацю зі слідством, не давав відповідей на запитання кадебістів на допитах, не підписував жодних протоколів. Неодноразово заявляв, що «давно готовий понести покарання». Більше того, знаючи про підступність КДБ та наявність внутрішньокамерних агентів, В. Рубан проявляв обережність під час розмов з іншими в'язнями, не спілкувався з ними на тему причини свого арешту²⁴. Така поведінка ув'язненого унеможливила плани кадебістів щодо організації повноцінного судового процесу над ним. Тому, очевидно, було вирішено розправитися з автором «Програми укомуністів» шляхом використання психіатричних репресій. У 1973 р. постановою Київського обласного суду В. Рубана було запроторено на примусове лікування до Дніпропетровської спецпсихлікарні²⁵.

Отже, виявлення дисидентів, причетних до виготовлення та розповсюдження «Програми укомуністів» було одним із ключових завдань республіканського КДБ в ході реалізації справи «Блок» у 1972 р. Під час слідства кадебісти використовували різні методи для отримання інформації про авторство документа: обшуки на квартирах підозрюваних, тиск на заарештованих дисидентів під час допитів, текстологічні та лінгвістичні експертизи тексту «Програми укомуністів», підслуховування тюремних розмов фігурантів справи «Блок» із використанням внутрішньокамерних агентів. Через суперечливі покази ув'язнених дисидентів, їх відмову від дачі свідчень про ймовірного автора документа зусилля працівників КДБ протягом січня – серпня 1972 р. не увінчалися успіхом. Тільки через дев'ять місяців після першого виявлення примірника «Програми укомуністів» кадебісти змогли виявити та піддати репресіям її автора – письменника Василя Рубана.

¹ А. Русначенко, *Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років* [By Mind and Heart. Ukrainian Socio-Political Thought of the 1940s-1980s], Київ, КМ Academia, 1999, 324 с.; Т. Лутчин, *Проблематика дослідження українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття* [The Issue of Research of Ukrainian National Liberation Movement in the second half of the XXth century] in «Studia Politologica Ucraino-Polona», Житомир; Київ; Краків, 2011, вип. 1, с. 224–236; Я. Секо, *Історичний дискурс українських шістдесятників* [Historical Discourse of Ukrainian Sixties], URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Istorychnyi_dyskurs_ukrainskykh_shistdesiatnykiv.pdf.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі –ГДА СБУ), ф. 16, *спр. 1032 Справа з оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформації (повернені із ЦК КПУ)*, арк. 144–212.

³ ГДА СБУ, *спр. 1034 Справа з оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформації (повернені із ЦК КПУ)*, арк. 151.

⁴ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1034*, арк. 288.

⁵ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1034*, арк. 216.

⁶ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1034*, арк. 298.

⁷ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1035 Справа з копіями доповідних записок, спецповідомлень та інформповідомлень в ЦК КПУ, РМ УРСР і КДБ СРСР*, арк. 232.

⁸ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1038 Справа з оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформації (повернені із ЦК КПУ)*, арк. 83, 105–106, 250–253.

⁹ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1038*, арк. 105–106.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1041 Справа з копіями доповідних записок, спецповідомлень та інформповідомлень в ЦК КПУ, РМ УРСР і КДБ при РМ СРСР*, арк. 222.

¹¹ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1041*, арк. 336.

¹² ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1042 Справа з оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформації (повернені із ЦК КПУ)*, арк. 127–128.

¹³ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1045 Справа з оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформації (повернені із ЦК КПУ)*, арк. 150.

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1045*, арк. 151–152.

¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1049 Справа з доповідними записками, спецповідомленнями та інформповідомленнями в ЦК КПУ, РМ УРСР і КДБ СРСР*, арк. 280.

¹⁶ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1049*, арк. 240–241.

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1052 Справа з копіями доповідних записок, спецповідомлень та інформповідомлень в ЦК КПУ, РМ УРСР і КДБ СРСР*, арк. 275–276.

¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, *спр. 1053 Справа з доповідними записками, спецповідомленнями та інформповідомленнями (повернені із ЦК КПУ)*, арк. 180–181.

¹⁹ Рубан Василь [Ruban Vasy] in «Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник», Київ, Смолоскип, 2010, с. 541–542.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 16, *спр.* 1053, арк. 181.

²¹ ГДА СБУ, ф. 16, *спр.* 1053, арк. 181.

²² ГДА СБУ, ф. 16, *спр.* 1054 *Справа з копіями доповідних записок, спецповідомлень та інформповідомлень в ЦК КПУ, РМ УРСР і КДБ СРСР*, арк. 244–247.

²³ В. Рубан, *У дурці страшніше, ніж у тюрмі. Бо з тобою роблять що завгодно* [It's more scary in mental hospital, than in prison. Because they can do anything with you], 2013, 22 листопада, URL: <https://www.1.zt.ua/themes/podorozhi/u-durtsi-strashnishe-nizh-u-tyurmi-bo-z-toboyu-roblyat-shcho-zavgodno.html>.

²⁴ ГДА СБУ, ф. 16, *спр.* 1060 *Справа з копіями доповідних записок, спецповідомлень, інформацій в ЦК КПУ, РМ УРСР і КДБ СРСР*, арк. 301–302.

²⁵ Рубан Василь [Ruban Vasyl] in «Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник», с. 541.

Reference

1. A. Rusnachenko, *Rozumom i sertsem. Ukrainka suspilno-politychna dumka 1940–1980-kh rokiv* [By Mind and Heart. Ukrainian Socio-Political Thought of the 1940s-1980s], Kyiv, KM Academia, 1999, 324 s.; T. Lutchyn, *Problematyka doslidzhennia ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu druhoi polovyny KhKh stolittia* [The Issue of Research of Ukrainian National Liberation Movement in the second half of the XXth century] in «Studia Politologica Ucraino-Polona», Zhytomyr; Kyiv; Krakiv, 2011, vyp. 1, s. 224–236; Ya. Seko, *Istorychnyi dyskurs ukrainskykh shistdesiatnykiv* [Historical Discourse of Ukrainian Sixties], URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Istorychnyi_dyskurs_ukrainskykh_shistdesiatnykiv.pdf.
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali –HDA SBU), f. 16, spr. 1032 *Sprava z oryhinalamy dopovidnykh zapysok, povidomlen ta informatsii (poverneni iz TsK KPU)*, арк. 144–212.
3. HDA SBU, spr. 1034 *Sprava z oryhinalamy dopovidnykh zapysok, povidomlen ta informatsii (poverneni iz TsK KPU)*, арк. 151.
4. HDA SBU, f. 16, spr. 1034, арк. 288.
5. HDA SBU, f. 16, spr. 1034, арк. 216.
6. HDA SBU, f. 16, spr. 1034, арк. 298.
7. HDA SBU, f. 16, spr. 1035 *Sprava z kopiiamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta informpovidomlen v TsK KPU, RM URSR i KDB SRSR*, арк. 232.
8. HDA SBU, f. 16, spr. 1038 *Sprava z oryhinalamy dopovidnykh zapysok, povidomlen ta informatsii (poverneni iz TsK KPU)*, арк. 83, 105–106, 250–253.
9. HDA SBU, f. 16, spr. 1038, арк. 105–106.
10. HDA SBU, f. 16, spr. 1041 *Sprava z kopiiamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta informpovidomlen v TsK KPU, RM URSR i KDB pry RM SRSR*, арк. 222.
11. HDA SBU, f. 16, spr. 1041, арк. 336.
12. HDA SBU, f. 16, spr. 1042 *Sprava z oryhinalamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta informatsii (poverneni iz TsK KPU)*, арк. 127–128.
13. HDA SBU, f. 16, spr. 1045 *Sprava z oryhinalamy dopovidnykh zapysok, povidomlen ta informatsii (povernei iz TsK KPU)*, арк. 150.
14. HDA SBU, f. 16, spr. 1045, арк. 151–152.
15. HDA SBU, f. 16, spr. 1049 *Sprava z dopovidnymy zapyskamy, spetspovidomlenniamy ta informpovidomlenniamy v TsK KPU, RM URSR i KDB SRSR*, арк. 280.
16. HDA SBU, f. 16, spr. 1049, арк. 240–241.
17. HDA SBU, f. 16, spr. 1052 *Sprava z kopiiamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta informpovidomlen v TsK KPU, RM URSR i KDB SRSR*, арк. 275–276.
18. HDA SBU, f. 16, spr. 1053 *Sprava z dopovidnymy zapyskamy, spetspovidomlenniamy ta informpovidomlenniamy (poverneni iz TsK KPU)*, арк. 180–181.
19. Ruban Vasyl [Ruban Vasyl] in «Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsiklopedychnyi dovidnyk», Kyiv, Smoloskyp, 2010, s. 541–542.
20. HDA SBU, f. 16, spr. 1053, арк. 181.
21. HDA SBU, f. 16, spr. 1053, арк. 181.
22. HDA SBU, f. 16, spr. 1054 *Sprava z kopiiamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta informpovidomlen v TsK KPU, RM URSR i KDB SRSR*, арк. 244–247.
23. V. Ruban, *U durtsi strashnishe, nizh u tiurmi. Bo z toboiu robliat shcho zavhodno* [Its more scary in mental hospital, than in prison. Because they can do anything with you], 2013, 22 lystopada, URL: <https://www.1.zt.ua/themes/podorozhi/u-durtsi-strashnishe-nizh-u-tyurmi-bo-z-toboyu-roblyat-shcho-zavgodno.html>.
24. HDA SBU, f. 16, spr. 1060 *Sprava z kopiiamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen, informatsii v TsK KPU, RM URSR i KDB SRSR*, арк. 301–302.
25. Ruban Vasyl [Ruban Vasyl] in «Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsiklopedychnyi dovidnyk», s. 541.